De omstandigheid, dat wij ons najaars-Partij Convent aan het eind van de maand oktober plegen te houden, heeft een voor de hand liggend gevolg. Aan het begin van deze maand worden immers de algemene beschouwingen over de rijksbegroting gehouden. Bij die gelegenheid geeft de voorzitter van de Tweede Kamerfractie zijn beschouwingen over het regeringsbeleid, over de belangrijkste actuele vragen (van de politiek) en over de algemene politieke situatie.
Het heeft geen enkele zin, al die zaken hier te gaan herhalen. Bovendien ligt hier ook de specifieke verantwoordelijkheid van de fractievoorzitter.

Geen waterdichte schotten

Ik zou niet willen beweren, dat het de partij onder geen omstandigheid zou betamen, zich ook over die zaken uit te spreken. Er bestaan in dit opzicht geen waterdichte schotten, geen ijzeren gordijnen. Het is zeer wel denkbaar, dat de partij in haar vergaderingen er behoefte aan heeft bepaalde zaken nader te stipuleren. Trouwens, als een verkiezingsprogram is vastgesteld, betekent dat niet, dat de ontwikkeling voor vier jaar stil staat. Wij zijn op weg naar het volgende program. Dat komt niet uit de lucht vallen, daar werken wij naar toe. Dat voortbouwen aan het program kan nooit zo in abstracto, in zo vrijblijvende vorm gebeuren, dat wij niet tegelijk iets te kennen geven over het huidige program en het huidige beleid.
Met dit voorbehoud erbij blijft toch, dat ik - èn om de algemene reden van de eigen taak van ieder èn om de praktische reden, dat u en ik geen behoefte hebben aan nadieselen — niet een beschouwing zal wijden aan het beleid van het kabinet-De Jong. Ik meen, dat de heer Biesheuvel en met hem ook de heer Goudzwaard op voortreffelijke wijze hun beoordeling gegeven hebben.

De 'Achttien' en het kabinet

Ik wil over dit beleid slechts één opmerking maken. Er wordt soms getracht verband te leggen tussen het beleid van dit kabinet en het interimrapport van de 'achttien'.
Op een wat simpele manier heet het dan, dat het kabinet al bezig is het program van de 'achttien' uit te voeren. Wat

voorzichtiger klinkt het, als men zegt, dat de geest, die spreekt uit de stukken van de 'achttien' kennelijk doorwerkt in het beleid van het kabinet.

Ook in deze voorzichtige vorm is die stelling toch zakelijk onjuist. Wanneer men — om maar één punt te noemen — ziet wat bijvoorbeeld door de heer Schmelzer is gezegd ten aanzien van het inkomens- en vermogensbeleid, dan is het verschil duidelijk. De heer Schmelzer zegt, dat beschouwingen in de miljoenennota de indruk wekken, 'dat men een sociaal gewenste ontwikkeling van inkomens- en vermogensverhoudingen ondergeschikt wenst te maken aan het bereiken van economisch evenwicht'. Dat kan zijns inziens niet de bedoeling zijn. Ik wil dat ook aannemen. Maar dan gaat het me toch wat te ver, om in deze opstelling van de regering iets te bespeuren van de geest die spreekt uit de stukken van de 'achttien'.

De stelling is ook formeel onjuist. Het kabinet is gevormd op basis van de hoofdlijnen van een regeringsprogram. Daaraan is het gebonden en daaraan zijn ook wij gebonden tegenover het kabinet. Het kabinet, en zeker de ministers behorend tot de V.V.D., behoeven zich aan het interimrapport dus niets gelegen te laten liggen. Bovendien is het interimrapport nog maar een begin, dat nog zoals in onze resolutie staat — breder uitgewerkt en verder uitgediept moet worden. Er is dus geen plausibele grond dit kabinet — met alle waardering, die men ervoor hebben kan — te identificeren met de 'achttien'. Wij zijn als partij tegenover de kiezers verantwoordelijk voor ons eigen beleid; bij dat beleid behoort dan dat wij aan dit kabinet loyale steun gegeven hebben en geven en ook hoe wij dat gedaan hebben. Wij moeten de verhoudingen niet verdoezelen.

Inspraak in democratie

Ik wil vandaag in de eerste plaats iets zeggen over de behoefte - die in deze tijd weer sterker accent heeft gekregen - aan verbetering van democratische structuren en werkwijzen en het scheppen van democratische bestuursvormen, waar deze niet bestaan. Het gaat er om bij de besluitvorming in enig verband een optimale inspraak van de leden van dat verband te bewerkstelligen, van de studenten en wetenschappelijke medewerkers in de universiteit, van de werknemers in de

onderneming — daarover vindt u een duidelijke stellingname in ons verkiezingsprogram en ook in het program van dit kabinet — van de leden in de partij en natuurlijk ook van de burgers in het staatsverband.
Er is daarnaast een streven naar democratisering in een andere vorm, namelijk het scheppen van gelijke kansen voor alle mensen, voorzover dit van menselijk beleid kan afhangen. Democratisering van het onderwijs in deze zin houdt b.v. in, het toegankelijk maken van het onderwijs voor maatschappelijke groeperingen, die op dit ogenblik door allerlei drempels daarvan teruggehouden worden. Zo zijn er nog meer terreinen in de samenleving, waar een verdere democratisering, een verdere emancipatie nodig is: de cultuur, de recreatie e.d.
Beide vormen van democratisering hebben een gemeenschappelijke noemer. Zij zijn nodig, omdat er in onze samenleving nog machtsverhoudingen bestaan, juridische, maar ook economische, sociale en culturele, die de volledige ontplooiing van ieder mens in de weg staan. Wij mogen daar geen vrede mee hebben.
Gezag is dienst
Wij mogen geen vrede hebben met vormen van paternalisme, die in onze samenleving nog bestaan. Wij zijn als anti-revolutionairen een ’gezagspartij’. Dat willen wij ook blijven. Wij erkennen het gezag 'bij de gratie Gods’. Maar het gezag wordt een karikatuur, wanneer dat alleen inhoudt, dat mensen de baas zijn. In onze gezagsopvatting is ook ingesloten, dat alle gezag er is terwille van degenen, die onder dat gezag staan.
En dan kan men wel zeggen: dat is ook zo, ik doe het allemaal voor hun bestwil. Maar dat is het niet. Want gezag mag niet te kort doen aan de eigen persoonlijkheid, aan de ontplooiingsmogelijkheid van ieder als mens, ook wanneer deze in enige vorm aan een ander gehoorzaamheid verschuldigd is.
En als we denken, dat het nog niet kan, omdat de ondergeschikte daar nog niet aan toe is, dan zullen we hen daartoe geschikt moeten maken. Met risico’s misschien. Zwemmen leer je nu eenmaal niet op de kant, maar in het water.
Het is van belang, dat ook in de publiekrechtelijke sfeer de democratie in discussie is. In hoeverre is er reële inspraak van de kiezers bij de vorming van een beleid? Deze vraag willen wij in enkele stadia aan de orde laten komen.

Dan is een eerste vraag, in hoeverre de leden van onze partij invloed hebben op de vaststelling van het program en de candi- datenlijsten. Nog slechts enkele jaren geleden is in onze partij de procedure daarvan herzien. Wij hadden toen ervaring opgedaan met een verkorte procedure (in 1959) en de procedure vervat in het reglement, dat voor het eerst geheel werd toegepast in 1963. Aan de hand van deze twee ervaringen is een nieuw reglement opgesteld, dat is toegepast in 1967. Ik geloof, dat het goed is, dat wij komen tot een evaluatie van de toen gevolgde procedure. De bedoeling is, de leden zoveel mogelijk inspraak te geven. Wellicht zijn er nog mogelijkheden, die wij tot dusver niet hebben gezien of zijn er knelpunten gebleken, die opgeheven moeten worden.

Ook wat het program betreft is het nodig zoveel mogelijk de gehele partij erbij te betrekken. Ik heb al gezegd: het moet ineens niet er liggen, maar er moet in de gehele periode naar toe gewerkt worden; er moeten voorbereidende discussies zijn, in studiegroepen en op partijconferenties. Daarbij gaat het waarschijnlijk niet zozeer om verbetering van de reglementen, maar om de wijze, waarop deze zaak in de partij functioneert.

Ons kiesstelsel

Ten aanzien van de verkiezingen is een rapport uitgekomen van een commissie van het College van Advies. Het daarin ingenomen standpunt vinden we terug in het rapport van de staatscommissie

Cals-Donner; een deel van de leden blijkt het standpunt van onze commissie te delen.

Het heeft geen zin diep in te gaan op de concrete oplossing, die daar geboden is. Het lijkt er op, dat er niet een voor een voldoende meerderheid aanvaardbare oplossing geboden is.

Ik kom hierop echter terug, omdat er op dit punt in onze kring een discussie is ontstaan, waar ik graag op in wil gaan. Uitgangspunt voor ons is, dat wij de gedachte van de evenredige vertegenwoordiging willen handhaven. Er wordt wel een tegenstelling gemaakt tussen verkiezingen, die er toe leiden, dat uiting gegeven wordt aan een politieke gezindheid — dat geschiedt dan door een evenredige vertegenwoordiging — en verkiezingen, die tot uiting brengen de politieke wil van het volk — dat geschiedt dan door het meerderheidsstelsel. Men moet een dergelijke tegenstelling uiteraard niet op de spits

drijven. Het is bepaald geen absolute tegenstelling, maar hoogstens een zaak van meer of minder. Maar ook met deze verzachting blijft de vraag, of men met deze opstelling zich niet overgeeft aan een schone theorie, waar de werkelijkheid mee spot. Wie terugdenkt aan het congres van de Engelse Labour-partij, kan toch moeilijk stellen, dat de rege- ring-Wilson nu uiting geeft aan de gebleken politieke wil van zijn kiezers. Een meerderheidsstelsel daar blijkt te leiden tot een kabinet, dat juist veel meer bij een politieke gezindheid blijkt te passen, dan dat het uiting geeft aan de politieke wil van de kiezers. Niet het program, maar de voorkeur voor een bepaalde partij, voor een mentaliteit lijkt bepalend te zijn.

Dat uiting geven aan een gezindheid is in Engeland door het kiesstelsel gekanaliseerd in enkele beddingen. Daardoor ontstaat een duidelijke meerderheid, kan althans een duidelijke meerderheid ontstaan. Maar dat die meerderheid programmatisch de wil van het volk vertegenwoordigt is een fictie. Wil men dat bereiken, dan zou men naar een vorm van referendum toe moeten. Voor de vorming van een verantwoord beleid met een zekere continuïteit is die methode mijns inziens te verwerpen. Daarom moet men aanvaarden, dat verkiezingen — ik ben geneigd te zeggen: uiteraard — dienen om een gezindheid van de kiezer tot uitdrukking te brengen. En daarvoor is evenredige vertegenwoordiging het beste meetinstrument.

Dan vereist een goede werking van het stelsel wel, dat door de samenstelling van de volksvertegenwoordiging een beleid is te verwezenlijken — dat men daarvoor een werkbare meerderheid heeft. Dat betekent, dat aan evenredige vertegenwoordiging beperkingen worden gesteld. En zodra men daarmee komt is er een natuurlijk element van willekeur. Dat is ook nu het geval. Men moet bijvoorbeeld in elk geval de volle kiesdeler halen.

Die grens blijkt daarom willekeurig, omdat ook in 1967 mensen niet in de Kamer gekomen zijn, hoewel zij meer stemmen haalden dan op andere lijsten gemiddeld op de gekozenen werden uitgebracht. Die grens blijkt ook daarom willekeurig, omdat deze tot 1956 was 1 % van het aantal stemmen en daarna, als gevolg van uitbreiding van het aantal zetels, 2/3 %. Ik kan niet inzien, waarom voor een goede werking van het stelsel niet een andere methode van begrenzing gevolgd zou mogen worden.

Daarbij is voor mij het stelsel in het rapport van onze commissie - twaalf niet verbonden kieskringen — niet het eind van alle wijsheid. Het heeft als nadeel inderdaad, dat de grenzen van de kieskringen willekeurig vastgesteld worden en dat deze van tijd tot tijd herzien moeten worden. Daarom verdient wellicht een stelsel met vaste, naar andere criteria vastgestelde, grenzen de voorkeur. Men kan dan denken aan provincies of combinaties daarvan, zoals bij de verkiezingen van de Eerste Kamer. En dan kan men de zaak wat soepeler maken door met minder kieskringen te werken.

Politieke samenwerking

Intussen, realiteitszin eist te erkennen, dat de kans op een stelsel in deze geest niet zo gemakkelijk te verwachten is. Daarom rijst ook de vraag, of bij de hantering van het huidige stelsel nog een verbetering mogelijk is. Die verbetering moet dan inhouden, dat tegenover de dreiging tot versplintering nu juist komt te staan een bereidheid tot integratie. Die verbetering zou ook moeten inhouden, dat in plaats van regeringscombinaties, die een zekere mate van toevalligheid hebben, die niet uit de aard van hun program naar voren komen, een groter evidentie komt.

Ik geloof zeker, dat er mogelijkheden zijn. Daar is uiteraard de mogelijkheid van een gezamenlijk gezochte samenwerking, zoals

de 'achttien' samen zoeken op basis van uitgangspunt, program en beleid. Daarnaast is er dunkt me, ook een mogelijkheid voor de verkiezingen een voorkeur op basis van programs uit te spreken. Duidelijk is, dat daarvoor alleen in concreto een beslissing kan vallen — in een gegeven situatie, wanneer de programs op tafel liggen. Maar het is goed nu in het algemeen te stellen, dat wij deze mogelijkheid op zichzelf niet uitsluiten. Dat was ook al de gedachte van dr. Berghuis, die vorig jaar op het Partij Convent van oktober een stembusaccoord afwees, maar de mogelijkheid van het uitspreken van een voorkeur niet uitsloot. Het zal u bekend zijn, dat ook de 'achttien' zich met deze problematiek bezig houden.

Subsidie politieke partijen

Onder ons is de vraag gerezen: moet de Overheid — uiteraard ter bevordering van de democratie — financiële bijdragen toekennen aan politieke instellingen.

De heer Schmelzer heeft het kabinet gevraagd zich daarover nader te beraden en de regering heeft daar gunstig op gereageerd.

Ik vermoed, dat velen in onze kring wat huiverig, om niet te zeggen bij voorbaat afwijzend zullen staan tegenover een dergelijke gedachte. Zo was het vroeger ook ten opzichte van andere subsidiëringen. Ik heb voor deze huiver wel begrip. Er is onder ons gelukkig nog een grote mate van activiteit en een grote mate van bereidheid de kosten zelf te betalen. Toch zit er in deze benadering ook een stuk heimwee naar een voorbije tijd, niet voorbij omdat wij anders geworden zijn, maar voorbij omdat de dingen anders geworden zijn. Ik meen, dat de politiek een terrein is, waar zich dit gemakkelijk laat illustreren.

Het is een gemeenplaats geworden, dat de zaken in de politiek zo ingewikkeld geworden zijn. Wij zeggen dat b.v. in dit verband, dat er vroeger een veel directer, een veel zichtbaarder relatie was tussen het uitgangspunt en de practische problematiek. Niemand ontkent op het ogenblik, dat het nodig is, dat de fracties in het parlement goed geoutilleerd en geëquipeerd moeten zijn om hun taak van controle op het regeringsbeleid te kunnen uitoefenen. In dit opzicht hebben wij zeker het optimum nog niet bereikt, al is er gelukkig verbetering.

Maar als dat zo is, dat een eenvoudig Kamerlid zijn taak niet meer kan uitoefenen zoals zijn collega dat enkele tientallen jaren geleden nog wel kon, geldt dat dan ook niet van de politieke partijen?

De heer Biesheuvel heeft bij de jongste algemene beschouwingen gevraagd of het niet mogelijk is macro-economische verkenningen voor de periode 1971 — 1975 samen te stellen en die tijdig te publiceren, opdat de partijen daar bij het opstellen van hun programs rekening mee kunnen houden.

Welnu, wanneer dat stuk bij de partijen op tafel ligt, dan gebeurt dat toch in de gedachte, dat daar op die bureaus en bij die wetenschappelijke adviesstellingen mensen zitten die daar verstandig mee kunnen omgaan.

Niet alleen de fracties moeten hun staf hebben. Achter de fractie staat de partij, die niet alleen dient om een verkiezing te organiseren, maar die op haar wijze, met haar verantwoordelijkheid bouwt aan een politiek program.

De dingen zijn anders, gecompliceerder geworden.
Dat eist van de partijen een veel groter apparaat om op zinvolle wijze te werken, zowel bij de programvoorbereiding als bij de voorlichting van de kiezer.
Wij hebben in Nederland lang tegenover de partijen struisvogelpolitiek bedreven; in de wetgeving deed men net of ze er niet waren. Dat is nu anders, de kieswet gaat uit van het bestaan van partijen. Wij zouden nog een stap moeten doen, nl. de erkenning dat partijen in ons land een wezenlijke functie hebben voor de werking van de democratie.
En wat voor partijen geldt, geldt ook voor politieke jongerenorganisaties. Het jeugdwerk in het algemeen wordt gesubsidieerd; de belangrijke functie ervan bij de vorming van ons volk lijdt geen twijfel.
De politieke jongeren-contactraad deelt in deze subsidiëring; de afzonderlijke politieke jongeren-organisaties echter niet. Ook daarover zou een nader beraad gewenst zijn.
De ontwikkeling brengt mee, dat nagegaan wordt of en op welke wijze, activiteiten gericht op politiek onderzoek en op politieke
vorming, in het bijzonder ook van jongeren, voor subsidie van de overheid in aanmerking behoren te komen.
Ik ontveins mij niet, dat, wanneer men deze zaak in principe aanvaardbaar acht, er nog practische problemen blijven, zoals de norm, het criterium voor het subsidie. Maar het is goed, dat dit punt eens bestudeerd wordt.
Partijverhoudingen
Vervolgens enkele opmerkingen over onze plaats in de partijverhoudingen.
Wij hebben deze zomer ons verenigd op een resolutie. U kent die. Het valt mij op, dat bij het gebruik van de resolutie de accenten door de gebruikers verschillend gelegd worden; ieder heeft zo zijn eigen paragraaf. Van het moderamen mag u verwachten, dat het zich de hele resolutie aantrekt. Daar zijn zij aan gebonden.
Er zijn soms mensen, die vergeten schijnen te zijn, dat in punt één van de resolutie staat, dat een van de hoofdlijnen van onze politiek is het zoeken van samenwerking met de andere christelijke partijen en met allen, die politiek willen bedrijven

vanuit het Evangelie. Er zijn ook weer mensen, die juist dat alleen schijnen te zien, en die niet in rekening brengen, dat in punt twee en drie grote nadruk gelegd wordt op het program; het interim- rapport is dan een eerste 'proefboring' en de resultaten moeten worden toegespitst.

Zo heb ik de indruk, dat ook punt vijf destijds minder aandacht gekregen heeft; het is op het Partij Convent zonder enige discussie aanvaard. In dat punt vijf staat, dat christelijke partijen dienen open te staan voor samenwerking met alle positieve krachten in ons politieke bestel.

Reeds in een communiqué in maart van dit jaar was dat zo gesteld. In de loop van de maanden heeft dat punt meer aandacht gekregen. Terecht.

Want enerzijds zijn wij overtuigd, zoals in het eerste stuk van het interimrapport van de 'achttien' staat, dat het Evangelie een kracht is tot vernieuwing der samenleving en ons de opdracht geeft daaraan te werken, daarvoor ons in te zetten; en wij willen

ook als christenen, samen uit die bron puttend, samen onze weg gaan, om zo dienstbaar te zijn aan de samenleving.

Maar wij mogen bij de vervulling van onze taak niet ons exclusief opstellen, maar wij willen dat doen in 'openheid en solidariteit met ieder mens', zoals sectie IV van de Wereldraad in Uppsala dat heeft uitgedrukt, om met hen 'in concrete zin' samen te werken.

Het is een kwestie van duidelijkheid, dat onze partij, wanneer zij zich tot het volk, tot de kiezer richt, niet enkel concrete doelen op kortere termijn aangeeft. De kiezer, heeft er ook recht op te weten, uit welke overtuiging onze concrete doelen voortkomen, hij heeft er recht op te weten wat ons beweegt, wat ons verdere perspectief is.

Gezindheid centraal

Ik stelde hierboven al, dat bij partijformatie en bij verkiezingen de gezindheid centraal is. Blijkt het eigenlijk niet ook bij de voorstanders van de progressieve concentratie zelf. Want bij hen draait het nog helemaal niet om een program. Dat is er nog niet. Bepalend voor de progressieve concentratie (wat dat dan ook moge zijn) is een mentaliteit, de bereidheid tot

vernieuwing. Zo heb ik het tenminste begrepen. Men bundelt op basis van veronderstelde bedoelingen, die nog niet in een program zijn geconcretiseerd. Welnu, wij willen ook op onze wijze stellen, dat wij ook uitermate belangrijk vinden voor partijvorming, dat wij politiek bedrijven met een gemeenschappelijk ideaal, een gemeenschappelijke gezindheid. Vernieuwingsgezindheid, geleid, genormeerd door het Evangelie.

Daar moeten wij ons nu op bezinnen; daar moeten wij vorm aan geven. Eensgezindheid alleen is niet voldoende. Die moet geconcretiseerd worden. Naar ik meen is dat nu onze eerste taak.

Toewerken naar nieuw program

Daar is de A.R.P. dan ook mee bezig. In de vorm van rapporten, zoals dat over de ontwikkelingssamenwerking. In hetzelfde kader ligt het gesprek, dat het Centraal Comité vorige week had met prof. Verkuyl over de resultaten van de vergadering van de Wereldraad in Uppsala.

Wij zijn dankbaar, dat ook de Arjos door haar studieconferentie een bijdrage heeft geleverd.

Op een aantal punten zijn studiegroepen van het College van Advies aan het werk gegaan, niet om brede rapporten op te stellen - maar om na gehouden besprekingen conclusies op papier te zetten en zo voor ons voor-arbeid te doen voor een nieuw program.

Wij zijn tot die studie en die voorbereiding van een program ook gestimuleerd door het werk van de 'achttien'. De gezamenlijke arbeid aan de programmatische punten noopt ons ook in eigen kring daaraan te werken.

Wij zijn tot die taak evenzeer gestimuleerd door het werk van de christen-radicalen.

Men moet hun de eer geven, dat zij vorig jaar met groot enthousiasme, met groot élan een proeve van een politiek program hebben geproduceerd. Men hoeft het niet met elk onderdeel eens te zijn om toch te erkennen, dat zij in elk geval een aantal problemen gesteld hebben, oplossingen geboden hebben en ook ons stof tot denken gegeven hebben.

De loop der dingen heeft deze activiteit uiteraard bemoeilijkt. Delen van de werkgroep zijn verschillende wegen gegaan. De P.P.R. heeft het eerste doel, nl. in de partijen te werken aan vernieuwing, prijs gegeven en is nu buiten de bestaande

partijen gaan werken. Het kan niet anders, of deze gang van zaken heeft het werken bemoeilijkt om niet te zeggen geblokkeerd.

De werkgroep liet zich — zo heb ik het begrepen — leiden door gedachten, die met name in onze partij leefden en die in ons program 1967 een begin van formulering gevonden hadden. Daarom hebben wij met grote belangstelling van hun resultaten kennis genomen. Ook hier ligt voor ons een prikkel om verder te gaan. Ik heb bij een eerdere gelegenheid gezegd en ik wil het met klem herhalen - partijvernieuwing is in de eerste plaats programvernieuwing. Dat werk moet èn in de 'achttien' èn in onze eigen kring de grootste aandacht hebben.

Openheid

Ik kom nu terug op de openheid. Ik moet dan zeggen, dat het schijnt, dat tegenover deze openheid bij anderen duidelijk een

streven naar exclusiviteit staat. Dat is te betreuren al is het wel te begrijpen.

Jonge partijen of jonge groepen in partijen hebben er behoefte aan, scherpe lijnen te trekken. Zij worden niet zo zwaar gedrukt door het besef, dat zij tenslotte verantwoordelijk zijn ook voor het geheel. Zij geven zich over aan een absolutisme, omdat zij het immers nodig hebben, allereerst zich hun eigen identiteit bewust te worden en die aan anderen duidelijk te maken. Maar zulk een exclusivisme, zulk een absolutisme is in wezen reactie. Het is ook niet van deze tijd, maar van vroeger. Het socialisme heeft deze houding vroeger gekend — wij trouwens evenzeer. Emancipatie-bewegingen hebben de neiging een gesloten groep te vormen. Onze bereidheid tot een bredere samenwerking is zeker niet ouder dan die van de socialisten. Maar in dit opzicht is de exclusiviteit van aspirant-leden van de progressieve concentratie een stap terug.

Men hoort wel zeggen, dat men zich richt op de langere termijn; - door een exclusieve opstelling hoopt men bij te dragen tot, misschien zelfs te dwingen tot een polarisatie van de politieke verhoudingen; tot de vorming in beginsel van een twee-partijen systeem, althans tot de vorming van twee concentraties.

Ik acht dat een illusie. De christelijke partijen mogen zich niet laten dwingen en wij willen ons niet laten dwingen in een

schema, dat andere partijen ons trachten op te dringen.
Wij zijn een loyale regeringspartij. Dat mag en kan men van ons verwachten. Maar wij zien in de huidige regeringscombinatie niet het begin van een bepaalde politieke concentratie. Op die basis is deze regering niet tot stand gekomen en dat kan zij ook niet worden.
Dat moet uit het interimrapport van de 'achttien' ook wel gebleken zijn.
Gesprek 'achttien' en P.P.R.
Ik heb vandaag weinig gezegd over ons gesprek in de 'achttien' en over dat met de P.P.R. Daar is ook geen reden voor. Beide gesprekken zijn aan de gang. Er is natuurlijk verschil. De 'achttien'
zijn het eens geworden over het stuk; Evangelie en politiek. U weet, hoe belangrijk wij dat vinden. Wij willen en wij kunnen niet een programpartij louter worden, zelf niet en in een samenwerkingsverband niet. Voor politieke samenwerking - ik citeer het maar weer - is nodig overeenstemming over uitgangspunt, program en over de uitvoering daarvan. Vanuit die eigen positie is er de openheid naar buiten. In een politieke samenwerking, wat ons betreft een brede samenwerking, willen wij duidelijk onszelf blijven.
Wij zullen, in deze tijd vol politieke beroering samen onze weg moeten vinden. Met overtuiging en met beleid. Het is een reden tot grote dankbaarheid dat wij dat ook kunnen doen in een grote eensgezindheid. Niet zonder verscheidenheid. Ook niet zonder onderlinge critiek. Maar wel eensgezind, omdat wij in ons hebben hetzelfde ideaal, omdat wij in een levende partij daaraan gestalte trachten te geven. Er zal best nog wel eens een bui over ons heen komen, maar als er onderling vertrouwen is, kan het veel lijden. Met wat humor en met wat mildheid. Omdat wij weten, dat wij allemaal maar kleine mensen zijn. Met een groot ideaal en een grote opdracht.